

ДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 930.85 (38+37) : 304.3] (045)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.366>

*Ірина Кривошея, Ігор Кривошея**

ЧИСТОТА І БРУД В КУЛЬТУРІ АНТИЧНОЇ ДОБИ: ГРЕЦІЯ & РИМ

Анотація: У статті йдеться про кілька важливих для вивчення історії повсякдення категорій – чистота, гігієна, бруд і хвороби в античну добу. Метою статті є порівняння уявлень про чистоту, гігієну, бруд і хвороби у давніх Греції та Римі – двох підвалин сучасної європейської цивілізації. Для дослідження використано широкий спектр джерел, включаючи літературні твори, історичні документи, археологічні знахідки та дослідження сучасних вчених.

У висновку: чистота і бруд в античну добу були складними та багатограними феноменами. Вони залежали від безлічі факторів, включаючи соціальний статус, релігійні вірування, економічні умови та доступ до ресурсів. Незважаючи на те, що рівень гігієни в античному світі був значно нижчим, ніж у сучасному, античні люди мали певні знання про важливість чистоти для здоров'я. Гігієна у Стародавній Греції та Римі мала свої особливості, але обидві цивілізації зробили значний внесок у розвиток санітарії та особистої гігієни.

Ключові слова: античність, культура, чистота, гігієна, бруд, хвороби

Вступ. У свідомості сучасних людей поняття чистота, гігієна, бруд і хвороби тісно пов'язані. Існує й розуміння того, що так було не завжди і кожне з цих понять впродовж життя людської цивілізації пройшло певну еволюцію. Зв'язок між поняттями закріпився в уявленнях людей теж не одразу.

Теза, що бруд усюдисущий і може набирати різних форм, починаючи від матеріальних, речових до символічних, сприймається сьогодні як належне. Тому не тільки сам бруд, але навіть спроби його визначення викликають проблеми у дослідників. Не тільки, коли уявлення стосуються порядку та естетичного ладу, а й через моральні причини, культурні контексти й аксіологізацію самого феномену¹. Проблеми виникають через те, що поняття бруду (як і будь-який культурний феномен) зазнає змін не лише

* *Кривошея Ірина Іванівна* – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>; e-mail: iiivahnuk@gmail.com

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>; e-mail: i.kryvosheia@udpu.edu.ua

¹ *Sztandara M.* Brudne kwestie codzienności / w Brud. Idee – dylematy – sprawy / pod red. *M. Sztandary.* Opole, 2012. S. 10.

впродовж історії культури, а й у сучасності. Здається, що бруд у загальному сприйнятті асоціюється з його синонімом нечистоти, з тим, що викликає огиду включно з моральною. Бруд – це те, чого ми не сприймаємо та чого не хочемо робити, щось зле. Крім того, рефлексії над природою бруду приводять до розмірковувань щодо чистоти, суспільного порядку, культурних практик утримання та впровадження чистоти. Те, що є брудним, зазвичай знецінюється, викидається на культурне сміттєзвалище². Вивчення еволюції обраних понять, їх порівняння у двох відламах античної цивілізації видається актуальним.

Поняття чистоти та бруду є відносними та варіюються залежно від культурних, соціальних й історичних контекстів. Антична доба, як період значних культурних і цивілізаційних досягнень, не є винятком. Цей період характеризується різноманітними уявленнями про гігієну, чистоту тіла та простору, які відрізнялися залежно від регіону, соціального статусу та релігійних вірувань.

Метою статті є порівняння уявлень про чистоту, гігієну, бруд і хвороби у давніх Греції та Римі, двох підвалин сучасної європейської цивілізації.

Огляд джерел і літератури. Для дослідження використано широкий спектр джерел, включаючи літературні твори, історичні документи, археологічні знахідки та дослідження сучасних вчених. Аналіз цих джерел дозволив реконструювати даний аспект повсякденного життя античних людей, їхні уявлення про чистоту та бруд, а також практики, пов'язані з підтриманням гігієни. Важливими для вивчення проблеми є знамениті грецькі твори Гомера «Іліада» та «Одіссея», що містять описи повсякденного життя, гігієнічних процедур та уявлень про чистоту в давньогрецькій культурі³. Геродот в «Історії» надає цінну інформацію про звичаї та побут різних народів античного світу⁴. У творах римського автора Вітрувія (5, 6 і 8 книги «Десяти книг про архітектуру») є детальні описи римських будинків, бань і систем водопостачання⁵.

Сьогодні тривають археологічні дослідження з поетапними новими розкопками римських міст (Помпеї, Байе) і грецьких (Ефес), що загинули внаслідок виверження вулканів, землетрусів, затоплень і зберегли безліч побутових предметів, які дозволяють реконструювати повсякденне життя та гігієнічні практики⁶. При розкопках знаходять людські рештки, вивчення яких допомагає виявити ознаки захворювань, пов'язаних з поганою гігієною, та дізнатися про раціон харчування, що також впливало на стан здоров'я. Цікавим джерелом знань про предмет дослідження залишаються санітарні системи: аналіз водогонів, каналізацій та інших інженерних споруд дозволяє зрозуміти рівень розвитку санітарії у різних регіонах.

При розкопках у різних містах античних Греції та Риму знайдено багато фресок і

² Ibidem.

³ Гомер. Іліада. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=529>; Гомер. Одіссея. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=530>

⁴ Геродот. Історія. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=9122>

⁵ Вітрувій. Об архитєктуре: Десять книг: Пер. с лат. / Ред. и введ. А.В. Мишулина. [Ленинград]: ОГИЗ Гос. соц.-экон. изд-во. Ленингр. отд-ние, 1936. 342, [2] с.

⁶ Помпеї – таємний підземний світ міста крайнощів. Епізод 1-2. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=V9BowgtI75Q>; Помпеї. Документальний фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JzpYR5k5xcs>; Підводні Помпеї. Документальний фільм. 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=J1GAXfsGqQ>

мозаїк, що слугують ілюстративним джерелом. Фрески та мозаїки на стінах і підлогах античних будинків часто зображували сцени повсякденного життя, включаючи купання, догляд за тілом і приготування їжі. На вазах і предметах мистецтва також можна знайти образи, пов'язані з гігієною.

Проблема античного повсякдення, особливо у царині гігієни та бруду, завжди залишалася у фокусі уваги фахівців з античності. Все частіше публікуються не лише праці античних істориків, а й роботи лікарів⁷. У Макніл у праці «Епідемії і народи» дослідив кілька важливих аспектів, зокрема причини та механізми поширення інфекційних хвороб у Середземномор'ї в античну добу⁸. У збірній праці «Історія європейської ментальності» окремі розділи присвячені висвітленню проблем чистоти, бруду та хвороб у різні історичні періоди⁹. Монографія А. Колоскі-Остроу, присвячена туалетам, каналізації та лазням, є ґрунтовним дослідженням санітарії, а також утилізації/використанню людськими відходами у римському соціумі¹⁰. У виданні за редакцією М. Бредлі та К. Стоу досліджуються значення бруду, хвороб і забруднення у формуванні культурної ідентичності у мистецтві, літературі, філософії та матеріальній культурі міста Риму від античності до 20 ст.¹¹

Публіцистична книга «Омріяний Рим» Б. Джонсона, колишнього експрем'єр-міністра Великої Британії, яку було написано на основі документального фільму «Боріс Джонсон та Омріяний Рим» («Boris Johnson and The Dream of Rome» / BBC), висвітлює внесок Риму в європейську цивілізацію, як певний приклад позитивного досвіду державного управління та ефективної взаємодії народів¹². Також варто відзначити дослідження британської історикині М. Берд, яка не лише є знаним фахівцем з історії античного Риму та автором монографій, а й докладає чимало зусиль для популяризації історичних знань у численних науково-популярних документальних фільмах¹³.

Отже, категорії бруду, чистоти та порядку постають як близькі на усіх рівнях, адже часто трактуються як взаємодоповнюючі. Ототожнення бруду з тим, що загрожує порядку, в розумінні соціальних структур і культури, дозволяє творити нові концепції і теорії¹⁴.

Виклад основного матеріалу. Якими були античний Рим і Греція в очах сучасників та якими бачаться нинішніми дослідниками щодо чистоти чи бруду? Ось як описує Рим

⁷ Гален. О толках, для начинающих // Афонасин Е.В., Афонасина А.С. ІАТРИКН ТЕХНН. Очерки истории античной медицины. Санкт-Петербург, 2017. С.155-173; Гален. О моих воззрениях // Афонасин Е.В., Афонасина А.С. ІАТРИКН ТЕХНН. Очерки истории античной медицины. Санкт-Петербург, 2017. С. 174-201; Порфирий. Об одушевлении эмбрионов // Афонасин Е.В., Афонасина А.С. ІАТРИКН ТЕХНН. Очерки истории античной медицины. Санкт-Петербург, 2017. С. 202-279.

⁸ Макніл У. Епідемія і народи / пер. Н. Проценко, А. Черняєва. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2021. С. 151-156.

⁹ Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2004. 720 с.

¹⁰ Koloski-Ostrow A.O. The archaeology of sanitation in Roman Italy. Toilets, sewers, and water systems. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2015. XXVI+286 p., illus.

¹¹ Rome, Pollution and Propriety: Dirt, Disease and Hygiene in the Eternal City from Antiquity to Modernity. Edited by Mark Bradley with Kenneth Stow. Forthcoming 2011, Cambridge University Press, 2012. P. 320.

¹² Джонсон Б. Омріяний Рим. Київ: Віват, 2019. 256 с.

¹³ Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму / пер. О. Дем'янчук. Київ: Видавництво Букшєф, 2024. 480 с.; Тасмне життя римських імператорів із Мері Берд. 2023 URL: <https://megogo.net/ua/view/25746816-taiemne-zhittya-rims-kikh-imperatoriv-iz-meri-berd.html>

¹⁴ Sztandara M. Brudne kwestie codzienności... S. 10.

середини 1 ст. до н.е. дослідниця М. Берд: «Рим часів Цицерона, що налічував мільйон або й більше мешканців, усе ще будували переважно з цегли чи місцевого каміння як лабіринт зі звивистими вулицями й темними провулками. Мандрівник з Афін чи єгипетської Александрії, де справді було багато будинків у стилі картин Маккарі, вважав би це місце непривабливим, якщо не сказати вбогим. Це був настільки сприятливий ґрунт для різних хвороб, що пізніше римський лікар написав, що не треба читати підручники, аби досліджувати малярію, – вона оточувала вас у місті Римі. Ринок оренди нетрів пропонував бридке житло для бідних і приносив величезні прибутки безсоромним землевласникам. Сам Цицерон значні кошти інвестував у нерухомість нижчого класу і якимось пожартував, більше через зверхність, ніж через докори сумління, що навіть пацюки спакувалися і виїхали з одного із його напівзруйнованих будинків, який він здавав в оренду»¹⁵. Без сумніву, М. Берд сьогодні одна з найкращих знавчинь давньоримської історії та повсякдення, і в цій цитаті маємо не лише опис реалій Риму в середині 1 ст. до н.е., а й чітке порівняння у сприйнятті сучасників різниці між Римом та Афінами щодо впорядкованості, краси і чистоти, в якому Рим вочевидь програє Афінам.

Уявлення про чистоту і бруд, передусім, тісно пов'язані з соціальним статусом. Багаті люди мали більше можливостей для підтримання гігієни, тоді як бідні часто були змушені жити в антисанітарних умовах. Також на уявлення античних людей про чистоту та бруд впливали релігійні вірування. Адже релігії, як правило, пов'язували чистоту з моральною досконалістю, а бруд – з гріхом. Загальні уявлення про чистоту і бруд напряму пов'язані з медичними знаннями в добу античності. Античні лікарі мали певні знання про гігієну та її значення для здоров'я. Однак їхні уявлення про причини захворювань часто були помилковими. В епоху античності хворобу, а особливо тривале одужання після неї, сприймали як велике, можливо, найбільше нещастя для людини. Це стане зрозумілішим, якщо врахувати неефективність лікування, через що людина майже повністю залишалася сам на сам з хворобою. Багато хвороб були невиліковними, не було дієвих знеболювальних засобів. Впродовж усього періоду античності боротьба з хворобою перебувала у сфері магії, релігії та наукової медицини на філософській основі, яка, постійно розвиваючись у ранньогрецькому суспільстві, досягнула свого першого розквіту з діяльністю Гіппократа із Коса (близько 460–370 рр. до н.е.) аж до її останнього великого представника Галена із Пергаму (129–200 рр.)¹⁶.

У пізньоантичних медичних визначеннях здоров'ям називається стан, «відповідний природі», тоді як хвороба – це щось протилежне. Зрозуміло, що бувають і нейтральні стани, проте важливо розуміти, що цей баланс, хоч він і природний, дуже нестійкий. Його потрібно підтримувати, а у разі, якщо баланс уже порушено, допомагати природі його відновити. У Гіппократівському корпусі лейтмотивом звучить тема про те, що найкращий спосіб збереження здоров'я – це правильний режим, адаптований до віку, статі, пори року та загального стану тіла людини. Головна причина втрати здоров'я – порушення природного балансу. Так, згідно з автором Стародавньої медицини, у людині змішані та врівноважені найрізноманітніші субстанції – солоні, гіркі, солодкі, кислі тощо, і поки вони компенсують один одного, вони не викликають страждання, але як тільки одна з них

¹⁵ Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму... С. 32.

¹⁶ Історія європейської ментальності... С. 227.

виділяється і стає явною, вона відразу викликає страждання¹⁷. Поліб (Полібус), учень і зять Гіппократа, автор трактату «Про природу людини» стверджував, що здоров'я можливе тоді, коли основні «соки» організму (кров, флегма, жовта та чорна жовч) перебувають у правильній пропорції в якісному та кількісному відношенні. Якщо ж одна з цих рідин накопичилася, наприклад, в одному місці або зовсім залишила інше, це викликає страждання та хвороби. Більше того, на думку учня Гіппократа Поліба, якби людина складалася тільки з однієї субстанції, як стверджують деякі філософи, з крові, флегми чи іншого елемента, то хворіти в ньому не було б чому¹⁸.

Здоров'я відносно і хороший лікар спостерігає ознаки хвороби задовго до її настання. Так, автор трактату «Про діету» докладно описує зміни стану людини, у якого їжа переважає над фізичними вправами. Точний і ранній прогноз важливий для античного лікаря, тому що з багатьма небезпечними хворобами давня медицина боротися була ще не в змозі і лікареві залишалося тільки спостерігати їх перебіг (численні описи історій хвороб містяться в гіппократівських «Епідеміях»)¹⁹. Теорії про причини хвороб розвивалися Кротонцем Філолаєм, Локрійцями Філістіоном і Тімеєм та деякими іншими ранніми грецькими лікарями та філософами. Про розмаїття думок, висловлених з цього приводу, відомо завдяки Анонімному Лондонському папірусу, тоді як піфагорієць Тімей не більше, ніж літературний персонаж, введений Платоном у однойменному діалозі²⁰.

Інша теорія виникнення хвороб передбачає комбінацію трьох причин. Джерелами захворювання можуть стати дихання, флегма чи жовч. У першому випадку причиною хвороби є неправильна робота легень, які, як вважали всі давні лікарі, призначені для охолодження організму. Платон писав, що ці порушення в основному пов'язані з засміченням мокротами проходів для повітря. Пінистий гній, ймовірно, він також пов'язував з повітрям, що проникає з легень у кровеносні судини²¹. Як бачимо, давні грецькі лікарі та філософи висловлювали найрізноманітніші думки щодо причин виникнення хвороб, елліністичні та ранньоримські лікарі також включилися до цієї дискусії.

Яким чином хвороби, гігієна і бруд проявилися в канві повсякдення? Греки займалися медициною за 1000 років до н.е. В «Іліаді» Гомера поранених воїнів лікували лікарі, а грецького вождя в казці Менелая лікував від поранення стрілою військовий лікар Махаон²². Однак не всі стародавні греки зверталися до лікарів при хворобі, дехто звертався до богів. У храмі в Дельфах зверталися до бога Аполлона, а до 6 ст. до н.е. багато хто звертався за допомогою до бога Асклепія (рис. 1). Місця під назвою асклепіони були побудовані для тих, хто мав слабке здоров'я. Це було схоже на храми, і сюди люди приходили купатися, спати та медитувати. Бідним також дозволялося жебракувати в цих будівлях.

Очікувалося, що ті, хто йшов до асклепіонів, залишатимуть пожертви Асклепію.

¹⁷ Античные врачи о здоровье и причинах болезней // Афонасин Е.В., Афонасина А.С. *ΙΑΤΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ*... С. 121.

¹⁸ Ibid. С. 122.

¹⁹ Ibid. С. 123.

²⁰ Ibid. С. 124.

²¹ Ibid. С. 127.

²² Trueman C.N. *Medicine and Ancient Greece*. URL: <https://www.historylearningsite.co.uk/a-history-of-medicine/medicine-and-ancient-greece/>

Хворих заохочували спати, оскільки вважалося, що під час сну їх відвідають Асклепій і дві його дочки, Панацея та Гігія. Очікувалося, що візит цих трьох зцілить усі хвороби²³.

Рис. 1. Асклепій
(джерело: <https://surli.cc/behdbd>)

Стародавні римляни, як і стародавні греки, зробили свій внесок у медицину й охорону здоров'я. Хоча праці римлян не стосувалися сфери чистої медицини, погана гігієна людей була постійним джерелом хвороб, тому покращення здоров'я населення серйозно впливало на суспільство. Римляни багато чому навчилися у стародавніх греків, адже вони вступили в тісніший контакт з греками приблизно у 500 р. до н.е., а в 1 ст. до н.е. Греція стала провінцією Римської імперії. Римляни використовували ідеї греків, але не просто копіювали їх. Часто грецькі ідеї вони вважали непрактичними і були більше зацікавлені в тому, що призвело б до прямого покращення якості життя людей в імперії. Греки славилися своїми містами, в яких вони прагнули до краси. Римляни досягли успіху в тих речах, які мало цікавили греків, наприклад у будівництві доріг, акведуків і каналізації.

У перші століття Римської держави не було людей, які б займалися окремою медичною професією. Вважалося, що кожен голова родини достатньо знає про лікування травами та про ліки для лікування хвороб у своїй родині. Коли Римська імперія поглинула Грецію, багато грецьких лікарів приїхали до Риму. Деякі з них були військовополоненими, купленими багатими римлянами для роботи у домашньому господарстві. Багато з цих лікарів стали цінним доповненням до родини. Деякі з цих лікарів з часом купили собі свободу та заснували власні практики в самому Римі. Ще в 2 ст. до н.е. до Риму приїхало чимало грецьких лікарів, але їхній успіх за рахунок римлян викликав певну недовіру. Пліній не довіряв грецьким лікарям: «Я знаю багато відомих лікарів, таких як Кассій, Кальпетан, Аррунцій і Рубрій. 250 000 сестерціїв становив їхній річний дохід від імператорів. Немає сумніву, що всі ці лікарі у полюванні за популярністю за допомогою якоїсь нової ідеї, не вагаючись, купили її нашим життям. Медицина змінюється щодня, і ми несемося на розумному мозку греків... так ніби тисячі людей не живуть без лікарів – хоча, звичайно, не без медицини»²⁴. Однак, незважаючи на застереження Плінія, багато грецьких лікарів мали підтримку імператорів і населення. Пліній писав, що коли Фесал прогулювався на людях, він привертав більше уваги натовпу, ніж будь-який із відомих акторів і вершників на колісницях, що проживали в Римі.

Римляни вірили в здоровий дух і здорове тіло. Побутувала думка, що якщо ти будеш у формі, ти зможеш боротися з хворобою. Замість того, щоб витратити гроші на лікаря, багато римлян витрачали гроші на підтримку фізичної форми. Римляни вважали, що хвороби мають природну причину і що погане здоров'я може бути спричинене поганою

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

водою та каналізацією. Звідси їхнє бажання покращити систему громадського здоров'я в Римській імперії, щоб кожен у їхній імперії отримав вигоду, а не лише багаті. Ті, хто працював на римлян, теж потребували міцного здоров'я, як і їхні воїни. У цьому сенсі римляни були першою цивілізацією, яка запровадила програму охорони здоров'я для всіх, незалежно від матеріального становища.

Римські міста, вілли та форти будувалися в місцях, які вважалися здоровими. Римляни знали не тільки де будувати, а й де не будувати: «При будівництві хати чи ферми слід особливо подбати про те, щоб поставити її біля підніжжя лісистого пагорба, де вона відкрита для цілющих вітрів. Варто бути обережним там, де по сусідству є болота, тому що там розмножуються якісь крихітні істоти, яких неможливо побачити оком. Вони літають у повітрі, потрапляють в організм через рот і ніс, викликаючи серйозні захворювання» – так міркував Марк Варрон²⁵. Римляни почали осушувати болота, щоб позбавити цілі регіони від комарів-переносників малярії. Юлій Цезар осушив Кодетанське болото і посадив на його місці ліс.

Особливу увагу римляни приділяли здоров'ю своїх воїнів, оскільки без них Римська імперія не втрималася б. В армії дбали, щоб солдати мали доступ до чистої води та підтримували фізичну форму. Командири наказували своїм молодшим офіцерам не розбивати табір надто близько біля болота, не заохочувалося пити болотяну воду. Вояків переміщали, оскільки вважалося, що якщо вони довго залишатимуться на одному місці, то почнуть хворіти на хвороби, які могли існувати у цій місцевості. Мотивація командирів і страх були саме тими важелями, що впливали на дії римського воїна в поході²⁶.

Чиста вода була дуже важливою для римлян. Біля джерел будували міста, містечка, форти. Із заснуванням римських міст і селищ їм потрібно було доставляти воду звіддалік. Зі збільшенням кількості населення зростала й потреба у чистій воді. Спроба перемістити великі обсяги води під землею в трубах була неможлива, оскільки свинцеві труби не витримували навантаження, а бронзові були занадто дорогими. Тому поза містами римляни доставляли воду по суші за допомогою кам'яних акведуків. Коли вода потрапляла у місто, вона подавалась у менші бронзові або керамічні труби. Щоб вода йшла рівномірно та повільно, водогони будувалися під невеликим нахилом. З падінням імперії ці важливі інженерні знання були втрачені.

Постачання води в імперський Рим було розроблено Юлієм Фронтиним, уповноваженим з водних ресурсів у Римі в 97 р. Акведуки, які живили Рим, несли приблизно 1 000 мільйонів літрів води на день. Фронтин пишався своєю роботою і різко критикував роботи іноземних архітекторів: «Порівняйте такі важливі інженерні споруди, які несуть стільки води, з непрацюючими пірамідами та непотрібними, хоча й відомими будівлями греків»²⁷. В описах пізньоантичних авторів згадується щедре постачання води в імперську столицю, адже майже в кожному дворі були цистерни, водогони та фонтани. Хоча це напевно не стосувалося бідняцьких кварталів Риму, та все ж для набору води їм були доступні міські фонтани.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Różycki Ł. Battlefield Emotions in Late Antiquity: A Study of Fear and Motivation in Roman Military Treatises, Leiden: Brill, 2021. P. 344.

²⁷ Trueman C.N. Medicine in Ancient Rome...

Гігієна в Стародавній Греції та Римі була невід'ємною частиною повсякденного життя, проте мала свої особливості та відмінності. Вода була одним з основних засобів для очищення тіла. Однак тривалий час у різних місцевостях Греції і Риму доступ до води був обмежений. З часом люди почали користуватися громадськими лазнями, які були не лише місцем для миття, а й місцем соціального спілкування. Важливо, що традиція дотримання гігієни, помножена на будівництво складних гідротехнічних споруд у давній Греції має тривалішу історію ніж в Римі. У крито-мікенський період, вивчений завдяки археологічним розкопкам, населення приділяло багато уваги чистоті. У давньому Кноссі розкопано системи водопостачання та водовідведення. У палаці знайдено кімнати з ванною та місцями для публічного забору води.

У давній Греції фокус зосереджувався на індивідуальній гігієні, адже греки надавали великого значення особистій чистоті. Давні греки під час купання чистили своє тіло шматочками глини або пемзи, а ще піском і попелом. Після цього вони наносили на тіло олію та зішкрібали залишки бруду спеціальним металевим інструментом²⁸.

Греки використовували громадські лазні, які почали будувати біля місць для фізичних вправ, адже фізична активність і спорт були важливою частиною життя греків. Після тренувань і змагань вони ретельно очищалися. Багато гігієнічних процедур мали релігійне значення. Наприклад, перед відвідуванням храмів люди повинні були бути чистими. В елліністичну добу сталися зміни, пов'язані з новими культурними контактами після завоювань А. Македонського. Знайомство з багатьма відмінними від власної традиціями збагатило грецьку культуру в ставленні до чистоти та власного тіла.

У Римі гігієні також надавали значення. Кожен багатий дім мав власну лазню. Однак римляни створили розгалужену мережу громадських лазень (терм), які були не лише місцем для миття, а й центрами соціального життя. Вони були майстрами інженерії. Римляни побудували складні системи водопостачання та каналізації, що забезпечували міста чистою водою та ефективно видаляли відходи. Для підтримання гігієни вдома використовували різноманітні засоби для очищення та дезінфекції.

Утім, між Грецією та Римом були відмінності у масштабності. Римляни створили більш розвинену інфраструктуру для забезпечення гігієни, ніж греки. Публічні лазні Риму були великими та складними за своїм обладнанням. Лазнями користувалися як багаті, так і бідні. У більшості римських поселень були громадські лазні. На піку популярності терм в імперському Римі працювали понад 800 лазень²⁹.

У Британії найвідоміші терми знаходилися в Баті. Плата за вхід була маленькою – зазвичай близько квадрану (1/16 пенні). Така низька ціна мала гарантувати усім бажаним доступ до лазні. Сенека писав про терми зі стінами, покритими величезними дзеркалами та мармуром, вода з яких тече зі срібних кранів. Також він писав, що в лазнях багатих були водоспади³⁰. Навіть хворих людей заохочували купатися, оскільки вважалося, що це допоможе їм відновити своє здоров'я. І це, вочевидь, приводило інколи до поширення хвороб, які легко переносилися в басейнах зі стоячою водою.

²⁸ Дяковський А. Як змінилася особиста гігієна за останні 5 тисяч років. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/02/28/244062/>

²⁹ Ibidem.

³⁰ Trueman C.N. Medicine in Ancient Rome...

Античні греки та римляни використовували різноманітні косметичні засоби для догляду за шкірою та волоссям. До них належали масла, ароматичні речовини, білила та рум'яна. Гоління та стрижка були поширеними практиками серед чоловіків. Жінки також доглядали за своїм волоссям, використовуючи різноманітні прикраси. Одяг мав певне гігієнічне значення. Його регулярно прали та міняли. Однак бідні верстви населення, особливо раби, навряд чи часто прали одяг, що ускладнювало дотримання гігієни.

Забудова римських і грецьких міст була різною, що впливало на чистоту простору. Грецькі міста рідко мали регулярну забудову, були вільніші та чистіші ніж римські. Однак і тут відсутність централізованої системи збору сміття призводила до поширення інфекційних захворювань. Містобудування змінилося після завоювань Македонського. Збудоване за його наказом нове місто в Єгипті – Александрія – довго слугувало взірцем чіткого планування. Римські міста страждали від переселення. Багаті римляни мали просторі будинки з водогоном і каналізацією, тоді як бідні жили в тісних і антисанітарних умовах, про що й писав згаданий вище Цицерон. Рим, особливо в доімперські часи, був похмурим і дуже брудним містом.

Рис. 2. Туалети у Стародавньому Римі
(джерело: <https://surli.cc/lcvaql>)

Утім, римські будинки та вулиці мали туалети (рис. 2). Інші цивілізації також використовували туалети, але вони були доступні багатим і були ознакою багатства. Греки здавна використовувати своєрідні нічні горщики. Вже в 4 ст. до н.е. заможні римляни сформували особливе ставлення до туалетної гігієни. Замість туалетного паперу, якого тоді

ще не було, вони використовували вовну і трояндову воду. Проте вже через сто років римляни замінили таку розкіш губкою, просякнутою солоною водою. У 315 р. н.е. в Римі було 144 громадські туалети, які змивалися проточною водою³¹. В усіх римських фортах були туалети. Щоб ці туалети діяли, римлянам була потрібна достатньо ефективна дренажна система. Пліній, писав, що багато римлян вважали каналізацію Риму найбільшим досягненням міста. Сім річок були створені для того, щоб протікати через міську каналізацію і служили для змивання будь-яких стічних вод. Важливість гігієни також поширювалася на військові госпіталі, які мали дренажні та каналізаційні системи. Римляни вважали, що поранений воїн швидше одужає, відновлюючись у гігієнічному середовищі³².

Між Грецією і Римом у досліджуваній проблематиці існувала певна різниця в соціальному аспекті: у Римі відвідування лазень було не лише гігієнічною процедурою, а й важливим соціальним ритуалом. Також дуже відчутною була відмінність у технологіях. Римляни використовували більш досконалі технології для забезпечення водопостачання та каналізації. Втім, очевидно, що обидві цивілізації розуміли важливість гігієни для здоров'я та добробуту. Обидві культури мали розвинені системи догляду за тілом і використовували різноманітні косметичні засоби, мали уявлення про хвороби та розуміли зв'язок між гігієною і здоров'ям.

Висновок. Чистота і бруд в античну добу були складними та багатогранними феноменами. Вони залежали від безлічі факторів, включаючи соціальний статус, релігійні вірування, економічні умови та доступ до ресурсів. Незважаючи на те, що рівень гігієни в античному світі був значно нижчим, ніж у сучасному, античні люди мали певні знання про важливість чистоти для здоров'я. Гігієна в Стародавніх Греції та Римі мала свої особливості, але обидві цивілізації зробили значний внесок у розвиток санітарії та особистої гігієни. Їхні досягнення залишаються актуальними і сьогодні. Хоч ми й намагаємося уникати бруду, однак люди є дуже ефективними генераторами сміття і категорія бруду сьогодні сприймається як складна та багатовимірна.

Iryna Kryvosheia, Ihor Kryvosheia

Cleanliness and Dirt in the Culture of Antiquity: Greece & Rome

Abstract: This article discusses several key categories important for studying the history of everyday life, such as cleanliness, hygiene, dirt, and disease in antiquity. In modern consciousness, the concepts of cleanliness, hygiene, dirt, and disease are closely interconnected. There is also an understanding that this has not always been the case, and each of these concepts has undergone a certain evolution throughout the history of human civilization. The connection between these notions did not become firmly established in people's minds immediately either. The aim of the article is to compare the perceptions of cleanliness, hygiene, dirt, and disease in ancient Greece and Rome—two pillars of modern European civilization. A wide range of sources is used in the research, including literary works, historical documents, archaeological findings, and studies by modern scholars. The

³¹ Дяковський А. Як змінилася особиста гігієна за останні 5 тисяч років...

³² Trueman C.N. Medicine in Ancient Rome...

concepts of cleanliness and dirt are relative and vary depending on cultural, social, and historical contexts. Antiquity, as a period of significant cultural and civilizational achievements, is no exception. This era is characterized by diverse ideas about hygiene, bodily cleanliness, and the cleanliness of space, which varied by region, social status, and religious beliefs. In conclusion, cleanliness and dirt in antiquity were complex and multifaceted phenomena. They depended on numerous factors, including social status, religious beliefs, economic conditions, and access to resources. Although the level of hygiene in the ancient world was significantly lower than it is today, people in antiquity had some understanding of the importance of cleanliness for health. Hygiene in Ancient Greece and Rome had its own characteristics, but both civilizations made significant contributions to the development of sanitation and personal hygiene.

Keywords: antiquity, culture, cleanliness, hygiene, dirt, disease